KUR'AN'DA ZİKİR KAVRAMININ ANLAM ALANI

Yrd. Doç. Dr. Musa BİLGİZ*

ÖZET

Bu makale, Kur'an'ın temel kavram ve konularından biri olan zikir kavramını ele almaktadır. Zaman içerisinde bu kavramın anlamı, yeterli tasavvuf kültürüne sahip olmayan ve onların etkisinde kalanlar tarafından daraltılarak kullanılmaktadır. Oysa zikir kavramının, Kur'an'da oldukça geniş bir anlam sahası mevcuttur. Bu çalışmada "Zikir" ve "zikrullah" kavramlarının, sadece dil veya kalple Allah'ı hatırlamak veya bazı ifadeleri belirli sayılarda söylemek olmadığını temellendirmeğe çalıştık. Sonuçta Kur'an'ın, ilahî mesajları zikir olarak nitelendirdiğini gördük. Bir çok ayette Kur'an, hem ismini ve hem de muhtevasını zikir, hatta en büyük zikir olarak belirtmektedir. Kur'an, Allah'ı gereği gibi hatırlamaya ve hatırlatmaya, O'na hakkıyla ibadet etmeye vesile olan bütün söz ve eylemlerimizi zikir olarak değerlendirmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Kur'an, zikir, zikrullah, zikir ehli, tezekkür.*

ABSTRACT

The Meaning Field Of "The Zikr" in The Kuran

This article explains the Zikir, one of the basic subjects and concepts of Kuran. Meaning of this concept, has been used by the men not having enough Sufism culture and others effected from these narrating its meaning during time. Whereas (in fact) Zikr has a wide meaning field in Kuran. We have tried to costruct a base meaning that Zikr and Zikrullah do not mean only remembering Allah by tongue or heart or repeating some statements (words) in certain numbers. As a result, we have considered that Kuran describes holy messages as Zikr. In many verses, Kuran states both its name and content as Zikr even the biggest Zikr. Kuran apprasises all of our statements (words) and actions which mean praying, remembering and reminding him (Allah) properly.

Key Words: *Kuran, zikir (the Remembrance), zikrullah (the Remembrance of God), zikir ehli (the followers of the Remembrance), tezekkür (remember).*

---

* Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fak. Tefsir Anabilim Dalı Öğretim Üyesi

Amaç ve Kapsam

Bu çalışmanın amacı, Kur'an'da zikir kavramının anlam alanını, genel hatlarıyla ve kavramsal çerçevede ele almaktır. Kapsamı ise, özellikle yeterli tasavvuf kültürüne sahip olmayanlarla, onların etkisinde kalıp, kavramın anlamını daraltarak kullanan bazı halk kesimlerinin bu konudaki bilgi ve anlayışlarının noksanlığını ortaya koymaktır. Bu nedenle zikrin faziletleri, insan dışındaki varlıkların zikirleri ile Kur'an ve hadislerde yer alan önemli zikir ifadelerinin neler oldukları konularına pek değinilmeyecektir. Zira bunlara da yer vermek, bu makalemizin hedefi olmadığı gibi, muhtevasını da oldukça aşacaktır.

1-Zikrin Sözlük Anlamları

Sözlük anlamı itibariyle "zikr"; bir şeyi telaffuz etmek, ezberlemek, muhafaza etmek, ders edinmek, çokça okuyarak bir şeyin ezberlenmesini kolaylaştırmak, bir şeye yönelerek onu ezberlemek, okumak, anlamak, güzel bir şekilde övmek veya eleştirmek, ayıplamak, söylemek, şeref ve övünç, şöhret, nişanlanmak, nikâhlanmak,[1] unutmamak, istenilen şeyin zihne döndürülmesi, hatırlama, anma, hatırlatma ve bildiğimiz şeyleri sürekli akılda tutmak anlamlarına gelir.[2] "Zikir", "muhafaza etme, ezberleme" anlamını ihtiva eden hıfzetme kelimesinden daha kapsamlıdır. Şöyle ki hıfz, muhafaza etmek, bir şeyi korumaya değer vermektir. Zikir ise, bir şeyin zihnimizde mevcut olmasını istemekle birlikte, onun anlamları üzerinde tezekkür etmek yani derinlemesine düşünmektir.[3] Bir başka ifadeyle zikir, unutulmuş bir şeyin yeniden hatırlanması anlamını ifade ettiği gibi,[4] elde ettiği bilginin unutulmamak üzere hâfızada sürekli canlı tutulmasını da kapsamaktadır.[5]

2- Kur'an'da Zikir Kavramı

Kur'an'da zikr ve türevlerinin geçtiği ayetlere baktığımız zaman, şu ifadeler karşımıza çıkmaktadır: Allah'ın bizlere verdiği nimetleri ve değerlerini bilmek ve şükrünü getirmek, tefekkürle birlikte hatıra getirmek, çokca hatırlamak ve hatırlatmak,

---

1 İbn Manzûr, Cemaluddin Muhammed, Lisanu'l-Arab, Daru Sadır, Beyrut, 1410/1990, 1. b., 4/308

2 Halil b. Ahmed, *Kitabul Ayn*, tah. Mehdi Mahzumî-İbrahim Samerraî, Mektebetu'l-Hilal, Beyrut, tsz., 5/246

3 el-İsfehanî, Rağıb, *Müfredatu Elfazi'l-Kur'ân*, tah: Safvan Adnan Davudî, Daru'l-Kalem, Şam, 1997, s. 328

4 Ebu'l-Beka, Eyyub b. Musa, *Külliyyâtu Ebi'l-Beka*, tah., Adnan Derviş ve Muhammed el-Mısrî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1412/1996, 1. b. s. 67

5 el-İsfehanî, s. 328; ed-Dameğanî, Ebu Abdillah el-Hüseyin, *el-Vucuh ve'n-Nezair li Elfazi'l-Kitabi'llahi'l-Azîz*, Vezaretu'l-Evkaf, Kahire, 1412, 1/342-347

itiraf etmek,[6] Allah'ın ayetlerini tezekkür ve tefekkür etmek, Kur'an ayetlerinden ders almak,[7] Kur'an okumak, Allah'ı bütün noksan sıfatlardan tenzih edip en mükemmel sıfatlarla tesbih etmek, Allah'ı yüceltmek, dua etmek, şükür etmek,[8] mutlak anlamda Allah'a itaat etmek,[9] ayakta, oturarak, yatarak, kısaca bütün hallerinde Allah'ı saygıyla anmak, ibâdet, iman, itaat etmek, kulluk yapmak, Allah'ı rahmet ve mağfiretiyle hatırlamak, Allah'ın emir ve yasaklarına itaat etmek,[10] geçmiş peygamberlere gönderilen ilâhî mesajlar, ilahi kitaplar, vahiy, Tevrat, Kur'an,[11] peygamberler,[12] tevhid,[13] Allah'ın yardımına güvenmek, namaz kılmak, dua etmek, tekbir getirmek, telbiyede bulunmak ve ibadet etmek,[14] tenkit etmek, kınamak[15] zamanı geldiğinde gerçeği anlamak,[16] Allah'ın hükümlerini benimseyerek yaşamak, övmek, şükrünü edâ etmek, onlarla amel etmek ve gafil davranmamak,[17] Allah'ın ayetleriyle insanları uyarmak, nasihat etmek,[18] kıssa, haber,[19] şeref verici, nasihat ve düşünceye sevkedici husus, güzel hatıra, ikaz, delil, hatırlamaya (ibrete) sevkeden vaaz ve öğüt,[20] tezekkür edip ibret alma, öğüt alma, söyleme, uyarı,[21] Allah'ı

---

6 Bakara, 2/40; En'âm, 6/69; A'râf, 7/201; Ra'd, 13/19; İbrâhim, 14/5; Kehf, 18/63; Meryem, 19/16

7 Bakara, 2/269; Âl-i İmrân, 3/7, İsrâ, 17/41

8 İbn Manzûr, 4/308

9 ez-Zemahşerî, Mahmud b. Ömer, el-Keşşaf an Hakaiki Ğavâmidi't Tenzîl ve 'Uyuni'l- Ekavîl fi Vucuhi't-Te'vîl (Tefsiru'l-Keşşâf), Neşru'l-Belağa, Kum, 1413/1992, 1/206; el-Kurtubî, Ebu Abdillah, el-Camiu li Ahkâmi'l-Kur'ân (Tefsiru'l-Kurtubî), (baskı yeri ve tarihi yok), 2/166; İbn Manzûr, 4/308; Ebu's-Suud, Muhammed b. Muhammed el-İmadî, İrşadu'l Akli's-Selim ila Mezaya'l-Kur'ani'l-Kerim, Daru İhyai't-Turasi'l-Arabi, Beyrut, 1990; 1/1799

10 Bakara, 2/151-153, 238-239; Âl-i İmrân, 3/191; Enfâl, 8/2; Yûsuf, 12/42; Tâhâ, 20/14 En'âm, 6/118; Ra'd, 13/28; İsrâ, 17/46; Tâhâ, 20/14, 33-34; Mü'minûn, 23/110; Nûr, 24/37; Sâffât, 37/3 Bakara, 2/63; A'râf, 7/130; Tevbe, 9/126; Ra'd, 13/28; Tâhâ, 20/33-34, 43-44; Mü'minûn, 23/110; Nûr, 24/37; et-Taberi, Ebu Cafer Muhammed b. Cerir, *Camiu'l-Beyan an Te'vili Ayi'l-Kur'ân*, tah: M. Muhamed Şakir, Daru'l-Maarif, Kahire, 1119, 2/39

11 Âl-i İmrân, 3/58; A'râf, 7/63; Hicr, 15/6, 9; Nahl, 16/44; Kehf, 18/28; Enbiyâ, 21/24-25; Furkan, 25/29-30; En'âm, 6/68; Ra'd, 13/19; Halil b. Ahmed, 5/246; et-Taberî, 7/586; el-Beydavî, Kadı, Abdullah, *Envaru't-Tenzil ve Esraru't-Te'vîl*, Dersaadet Yay. İst. tsz., 2/70

12 Talak, 65/9-10; et-Taberî, 12/143; İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman, *Zadu'l-Mesîr fi İlmi't-Tefsîr*, el-Mektebetü'l-İslamî, Beyrut, 3. baskı, 1404, 8/298; el-İsfehanî, s. 328; el-Beydavî, 2/70

13 Enbiya, 21/36; el-Beydavî, 2/70

14 Bakara, 2/198; A'râf, 7/205; Enfal, 8/45; Hûd, 11/30,Hud, 11/114; Nûr, 24/36; Ankebût, 29/45; Cum'a, 62/9; Halil b. Ahmed, 5/246; İbn Manzur, 4/308

15 Enbiyâ, 21/36, 60; et-Taberi, 9/26; Ebu's-Suud, 6/66; İbnu'l-Cevzî, 5/350; İbn Manzûr, 4/308

16 Mü'min, 40/44; et-Taberî, 11/65; el-Kurtubî, 15/278

17 Bakara, 2/63; Âl-i İmrân, 3/41; A'râf, 7/69; Nûr, 24/27 et-Taberî, 1/365

18 Yûnus, 10/71; Furkan, 25/73; Sâd, 38/49; et-Taberî, 6/594

19 Kehf, 18/83; İbnu'l-Cevzî, 5/184

20 Enbiyâ, 21/10; Mü'minûn, 23/71; Sâd, 38/1, 46, 49; İnşirâh, 94/4; et-Taberî, 9/8; el-Kurtubi, 15/127; ez-Zemahşeri, 3/104; Elmalılı, Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, Eser Kitabevi, İst, 1971, 3. b., 5/3341

hatırlatan güzel şeyler,[22] hak ile batılı ayırıcı, aydınlatıcı, öğüt verici ve yol gösterici kitap...[23] Bu anlamların tümünü ihtiva eden zikir kavramının, hiç de azımsanmayacak oranda geniş bir muhtevaya sahip olduğunu görmekteyiz.[24] Daha genel bir ifadeyle, Allah'ı anmak üzere söylenmesi ve yapılması tavsiye edilen, sözlü ve ameli eylemleri kapsayan davranışların tümüdür.[25]

Zikrin sözlük anlamı ile Kur'an'daki anlamları arasında genelde bir uyum söz konusudur. Ancak Kur'an, bu kavramın anlam alanını daha da genişleterek özel anlamlar da kazandırmıştır. Şöyle ki zikir, unutmamak, unutmamak üzere hatırında tutmak gibi sözlük anlamlarını ifade ederken, Kur'an'da Allah'ı, O'nun emirlerini, yasaklarını, mesaj ve uyarılarını unutmamayı ve onlarla bütünleşerek yaşamayı ifade etmektedir. Genel olarak Allah'ın tüm mesajlarına, özelde de Kur'an'a "ez-Zikr" denilmesi, vahyin, ilahi mesajların, insanlara sürekli Allah'ı hatırlatıcı hususları ihtiva etmelerindedir.[26]

Çok geniş bir anlam alanına sahip olan zikir kavramının manası, günümüzde daraltılmış ve sadece Allah'ın adını dil ile anmakla sınırlandırılmıştır. Oysa "zikir", insana sevap kazandıran her türlü amelin genel adıdır.[27] Çünkü "zikir", Allah'ı unutmamak, O'ndan gafil bulunmamak ve O'na itaat etmektir. Bütün ibâdetlerin gayesi, özü ve aslı, Allah Teâlâ'yı hatırlamak ve O'na itaat etmektir. Allah'a itaat ise, Kur'an veya hadislerde yer alan bir takım güzel sözleri sadece söylemek veya tekrarlamak değil; bilakis her halükârda Allah'a kulluk şuuru içerisinde bulunmak ve tam bir teslimiyet göstermek, her hal ve şartta O'nun sürekli bizi gözetlediğini zihnimize yerleştirmektir. Bu şekildeki bir inanç ve davranış tarzı, dinin ve ibadetin özü niteliğindedir.

---

21 A'râf, 7/57, 130; Enfâl, 8/57; Sâd, 38/43; Bakara, 2/221; Mâide, 5/14; En'âm, 6/44; Hûd, 11/120; Yûsuf, 12/104; Nûr, 24/1; Kaf, 50/37, 45; Zâriyât, 51/55

22 Sâd, 38/32

23 Enbiyâ, 21/48; ez-Zemahşerî, 3/104

24 Zikrin Kur'an'daki anlamlarıyla ilgili geniş bilgi için bkz. Kahveci, İhsan, *Kur'an'da Zikir Kavramı ve Boyutları*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Ü. Sos. Bil. Ens., İst., 1995, s. 30-50; Karagöz, İsmail, *Kur'an'da Zikir Kavramı ve Allah'ı Zikir*, DİB. Yay., Ankara, 2002, s. 14-21; Yıldız, Mehmet, *Kur'an-ı Kerim'de Zikir Kavramı*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Ü. Sos. Bil. Ens., Kayseri, 1995, s. 45-55; Çoban, İsmail, *Kur'an ve Hadis'e Göre Zikir Kavramı*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Ü. Sos. Bil. Ens. Konya, 1998, s. 13-32; Varıcı, Adem, *Kur'an'da Zikir Kavramı*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Ü. Sos. Bil. Ens., Ankara, 2000, s. 52-68

25 Elmalılı, 1/540-543.

26 es-Sealibî, Abdurrahman, *el-Cevahiru'l-Hisan fi Tefsiri'l-Kur'an (Tefsiru's-Sealibî)*, Müessesetü'l-E'lamî li'l-Matbuat, Beyrut, tsz., 3/49

27 Elmalılı, 1/540-543

a-Ehlü'z-Zikr

Kur'an-ı Kerim'de, "zikr" kökünden türeyen birtakım kavram ve ifadeler yer almaktadır. Zikir kavramını daha iyi anlayabilmek için, bunlar hakkında da bilgi sahibi olmamız gerekmektedir. Kur'an'da, "zikre sahip olanlar", anlamında "ehlü'z-zikr" yani "zikir ehli" ifadesi geçmektedir. Bu ifadenin kendi bağlamından koparılarak belirli bir alana yani sadece dil ile Allah'ı zikredenlere hasredilmesi, kelimenin anlam çerçevesini daraltmak olur. Oysa konuyla ilgili iki ayet vardır. Bunların ikisinin anlamları da birbirine oldukça yakın olduğu için yalnız bir ayetin mealini vereceğiz: "*Ey Muhammed! Senden önce de kendilerine vahyettiğimiz erkeklerden başkasını peygamber olarak göndermedik. Eğer bunu bilmiyorsanız "zikir ehli"nden sorun.*"[28] Bu ayetlerdeki "zikir ehli" ifadesi, ayetlerin kendi bütünlüğü içerisinde yani bağlamında düşünüldüğünde, Ehli Kitap,[29] kitap gönderilen toplumlar, geçmiş toplumların bu konudaki durumlarını bilen âlimler, Ehli Tevrat, Ehli İncil, Ehli Kitab'ın mü'minleri manalarına gelmektedir.[30]

Bazı tefsirciler, Kur'an'ın bir isminin de "ez-Zikr" oluşunu dikkate alarak bu ayetlerdeki "ehl-i zikr"in, Kur'an ehli olduğunu söylemişlerdir. Nitekim "ehli zikr"i konu eden Nahl Sûresi 43. ayetin hemen peşi sıra gelen ayette, *"Belgeler, mûcizeler ve kitaplarla gönderdik onları. Sana da ey Resûlüm bu "Zikr"i indirdik ki kendilerine indirileni insanlara açıklayasın. Umulur ki düşünüp anlarlar"* buyurulmaktadır. Aynı şekilde "ehli zikr" den bahseden Enbiya Sûresi 7. ayetinden sonra gelen 10. ayette de *"Yemin olsun ki size içinde "Zikr"iniz bulunan bir kitap indirdik. Hala akletme yeteneğinizi kullanmayacak mısınız?"* denilmesi, hiç şüphesiz uyarıcı ve hatırda tutulması gereken bir kitap olarak, Kur'an'ın zikir, ona

---

28 Nahl, 16/43; Enbiya, 21/7

29 et-Taberî, 7/586, 9/6, 11/182; ez-Zemahşerî, 2/606; el-Kurtubî, 10/97; el-Beydavî, 2/505; en-Nesefî, Ebu'l-Berekât, *Medariku't-Tenzi'l ve Hakaiku't-Te'vil (Tefsiru'n-Nesefî)*, Kahraman Yay., İst., 1984, 2/287

30 et-Taberî, 7/586; en-Nehhas, Ebu Cafer, *Meani'l-Kur'ani'l-Kerim*, tah. Muhammed Ali es-Sabunî, Camiatu Ümmi'l-Kura, Mekke, 1.b, 1409, 4/68; el-Maverdî, Ebu'l-Hasan, *en-Nuket ve'l-'Uyûn*, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyıut, 1412/1992, 1.b., 3/189; el-İsfehanî, s. 328; er-Razî, Fahruddîn, *et-Tefsirü'l-Kebîr (Mefatihu'l-Ğayb)*, Daru'l-Fikr, Beyrut, tsz, 1. b, 20/37; el-Beydavî, 2/505; Ebu's-Suud, 5/116, 6/57; el-Bursevî, İsmail Hakkı, *Tefsiru Ruhu'l-Beyan*, Eser Neşriyat, İst., 1389, 5/37; el-Alusi, Ebu'l-Fadl Mahmud, *Ruhu'l-Meanî fi Tefsiri'l-Kur'ani'l-Azim ve's-Seb'il Mesanî*, Daru İhyai't-Turasi'l-Arabî, Beyrut, 14/147, 148, 161; el-Kasimî, Muhammed Cemalüddin, *Mehasinu't-Te'vîl (Tefsiru'l-Kasımî)*, tah. M. Fuad Abdulbaki, Daru İhyai'l Kutubi'l-Arabiyye, Kahire, 1918, 1. b., 10/3812; Mevdudî, Ebu'l-Ala, *Tefhim'ul-Kur'an*, çev. Muhammed Han Kayani ve Arkadaşları, İnsan Yay., İst., 1995, 3/29; Esed, Muhammed, *Kur'an Mesajı (Meal-Tefsir)*, çev., Cahit Koytak-Ahmet Ertürk, İşaret Yay., İst., 1996, 2/538, dipnot: 46; Duman, M. Zeki, *Beyanu'l-Hak*, Fecr Yayınevi, Ankara, 2006, 2/309.

inananların da ehl-i zikir olduğunu bildirmektedir. Allah'ın gönderdiği kitapların tümü zikir olarak nitelendirildiğine göre, "zikir ehli" ifadesi de, bu ilahi kitapların ilmine sahip olanlar, onlara inananlar ve bunların ahkâmını hakkı ile eda eden kimseler anlamına gelir.[31] Yani genel anlamda Kur'an ehli de, "ehlü'z-zikr" ifadesinin kapsamı içindedir. Fakat bizatihi bu "ehli zikr" ifadelerinin geçtiği ayetlerde kastedilen mana bu olmasa gerektir.[32] Çünkü ayetlerin kendi içlerindeki anlam örgüsüne göre müşrikler, ilahi emirleri insanlara ancak meleklerin bildirmeleri gerektiğini, Hz. Muhammed'in bir insan olarak bu işle görevlendirilmesinin mümkün olmadığını iddia ederek, O'nun peygamberliğine karşı çıkmaktaydılar.[33] Cenab-ı Hak da bunlara hitaben adeta şöyle demektedir: "Biz, ondan önce de peygamber gönderdiğimizde tıpkı onun gibi yeryüzü insanlarından bir erkeğe vahiy gönderiyorduk. Bunu niye garip bir olay olarak karşılıyor sunuz ki? Bu konuda bir şüpheniz varsa, sizden önce kendilerine vahiy verilmiş, peygamber gönderilmiş toplumlara gidin şunu sorun: İlahi mesajı tebliğle görevli olanlar insan mıdır, yoksa bir melek midir?"[34] Burada şu hususa özellikle dikkat edilmelidir. Kur'an'daki bu ifade, kendi bağlamı içinde değerlendirilmelidir. Zira Kur'an, müşriklere yönelik olarak, ehl-i kitabın kesinlikle inkâr edemeyecekleri bir konuyu onlardan sormalarını istemektedir. Yoksa inkâr edebilecekleri konuları veya her şeyi ehl-i kitaptan sorun gibi bir anlam çıkarılmamalıdır.

Mutasavvıflar, ehli zikr'den maksat alimlerdir demişlerdir. Onlara göre alimler iki kısımdır: Birincisi, halk tarafından kendilerine fetva sorulmak için baş vurulan ve ilahi hükümleri açıklayan fakihler. İkincisi ise, "seyru süluk" konusunda kendilerine müracaat edilen "arifler"dir. Fakihler, Allah hakkında konuşamazlar. Arifler ise, Allah'a ulaşmanın adabı, hükümleri ve sıhhat şartları hakkında konuşurlar.[35]

Bahsettiğimiz ayetlerden elde edebileceğimiz sonuçlardan biri de şudur: Belirli bir konuda bilgi sahibi olan, özü sözü doğru, hakkaniyet sahibi, bir konunun gerçek manada uzmanı, insaflı ve vicdanlı bilginlere, bildikleri konulara ilişkin olarak

---

31 er-Razî, Mefatihu'l-Ğayb, 20/37; Yıldırım, Celal, *İlmin Işığında Asrın Kur'an Tefsiri*, Anadolu Yayınları, İzmir, tsz. 7/3317; Karaman, Hayrettin ve arkadaşları, *Kur'an Yolu*, www.ikraislam.com, Tefsirler, 3/356, 12.04.2006

32 et-Taberî, 7/586; es-Sealibî, 3/49

33 Bkz. İsra, 17/94; Furkan, 25/7-8, 20. Ayrıca bkz. et-Taberî, 7/586; el-Kurtubi, 11/240; el-Alusi, 14/147; İbnu'l-Cevzî, 4/450; en-Nehhas, 4/68

34 Bkz. Nahl, 16/43; Enbiya, 21/7; et-Taberî, 9/6

35 el-Kuşeyrî, *Letaifu'l-İşarat*, tah: İbrahim Besyunî, Daru'l-Katibî'l-Arabî, Kahire, tsz., 3/299

müracaat etmek gerekir. Başta dinî meseleler olmak üzere, bir konuda yeterli bilgiye sahip olmayanların, o hususta görüş ileri sürme veya iş yapmalarının yanlış olduğudur.[36]

b- Tezekkür

"Zikr" kökünden türeyen kelimelerden birisi de tezekkürdür. Bu kelime, tıpkı zikir kavramında olduğu gibi iki eylemi ifade etmektedir. Bunlardan birincisi, kalbimizin, bildiğimiz şeylerden kaybettiklerini, unuttuklarını tekrar geri döndürmeye, hatırlamaya yönelik çabasıdır.[37] Diğeri ise, unutulmamış olanların, öğrenilenlerin, bilinenlerin, duyulanların ve görülenlerin de iyice zihne yerleştirilmesidir.[38] Yani geçmiş, şimdiki zaman ve istikbale yönelik varlık ve olgulardan, gerçeklerden hareketle sağlam bir düşünce, inanç ve bilgi atmosferi oluşturabilmektir. Tezekkür, düşünme eyleminin naklî yani ilahî olana yönelik boyutunu ifade etmektedir. Daha genel bir ifadeyle tezekkür, evrende bulunan tüm varlıklardaki sonsuz rahmet eserlerini ve sanat delillerini düşünerek kendi noksanını görmek ve Yüce Yaratıcı'nın kuvvet ve kudretini anlama yolunda çaba göstermektir. Çünkü tezekkür etme amelinde, üzerinde düşünülen varlıkların türlerini, özelliklerini hatırlayarak, dikkate alarak "hakikati" anlama gayreti vardır.[39] Allah'ı gereği gibi yani O'nun istediği şekilde tanımak, ancak bu hakikati anlama yolunda çaba gösterenlere yani tezekkür sahiplerine mahsustur.

Tezekkür, Kur'an'da zikrin en çok kullanılan şeklidir. Bu salt bir düşünce değil, özellikle ilahi emir ve yasakları dikkate alarak zihnimizi, kalbimizi ve eylemlerimizi o iradenin isteği doğrultusunda yönlendirme gayreti içinde olmaktır. Tezekkür, iyice düşünme, anlama ve unutmama kararlılığı içinde olmaktır. Allah, peygamberleri vasıtasıyla insanlara ayetlerini bildirerek, onların ibret ve öğüt almalarını istemektedir. İbret ve öğüt alma, tezekkür faaliyetinin sonucudur. Çünkü bu tarz bir düşünce, bizlere vahyî gerçekleri kavratacağı gibi, bizim şeref ve haysiyetimizi de yüceltecektir. Kur'an, bu şekilde tezekkür etmeyenlerin, varlık mertebesindeki konumları itibariyle, hayvanlardan daha alt derecede olduklarını bildirmektedir.[40]

---

36 el-Beydavi, 1/545; Çantay, Hasan Basri, *Kur'an-ı Hakîm ve Meali Kerim*, Milsan Basın Sanayi, İst., 1985, 2/491; Karaman ve arkadaşları, 3/356-357; Duman, 2/309

37 Ebu'l-Beka, s. 67

38 el-İsfehanî, s. 328

39 Elmalılı, 5/3611; Karaman ve arkadaşları, 3/342-343

40 A'raf, 7/179; Furkan, 25/44; Muhammed, 47/12

Kur'an'da tezekkür ifadesi, tefekkür kavramında olduğu gibi, varlığın hem maddi ve hem de manevi boyutları hakkında kullanılmaktadır.[41] *"Biz sana mübarek bir kitap indirdik ki insanlar onun âyetlerini tedebbür etsinler (iyice düşünsünler) ve temiz akıl sahipleri tezekkür etsinler (ders ve ibret alsınlar)".*[42] Kur'an, hidayete ulaşmak isteyenler için, feyiz ve bereket ihtiva eden eşsiz bir kitaptır. O, hem tedebbüre ve hem de tezekküre konu olabilen ayetler ihtiva etmektedir. Fakat bu tedebbür ve tezekkürü, ancak temiz akıl sahipleri gerçekleştirebilir. Bir çok ayetin sonunda yer alan tezekkür ifadesi, Allah'ın ayetlerinden öğüt ve ibret almak[43] olarak değerlendirilmiştir. Tezekkür ehli olanlar, hak ve batılı birbirinden ayırma kabiliyet ve anlayışına sahip, hüccet ve fazilet sahibi kişilerdir.[44]

c- Tezkire

Kur'an'da tezkire kavramı da yer almaktadır.[45] Tezkire; hatırlatma, öğüt, hatırlatan şey, kendisi sebebiyle bir şeyin hatırlanması, unutulanın zihne döndürülmesi,[46] kötü işlerden uzaklaştırıp salih amellere yönelten yani öğüt ve ibret veren şey demektir.[47] İnsanoğlu, fıtratına yerleştirilmiş bulunan güzel yetenekleri ve tevhidi,[48] aile, eğitim, adetler ve çevresel faktörlerden dolayı unutabilir. Şirk, bu tür bir unutmanın eseri olup, fıtrata aykırı bir durumdur. Binaenaleyh, Kur'an'ın tezkire oluşu, İslam'a ve fıtrata davet veya Hz. İbrahim'in dinine yani "Hanif" olmaya yönelik bir ikaz, uyarıdır.[49]

"Biz Kur'ân'ı, ancak Allah'tan korkanlara bir tezkire olsun diye indirdik"[50] ayetinde uyarı ve öğüt[51] anlamlarında kullanılmıştır. Bu kelime, Kur'ân anlamına da gelmektedir.[52] Çünkü Allah'ın en büyük uyarı ve öğütleri Kur'an'da mevcuttur. Kur'an,

---

41 Bkz., Ra'd, 13/19; Zariyat, 51/49; Vakıa, 56/62

42 Sad, 38/29

43 et-Taberi, 2/388; 5/248; el-Kurtubî, 9/100, 307, 12/130, 15/221; en-Nesefî, 4/40; Elmalılı, 4/4094; es-Sabunî, Muhammed Ali, *Safvetü't-Tefasîr*, Daru'l-Kalem, Beyrut, 1406/1986, 5. b. 3/58

44 et-Taberî, 5/341

45 Tezkire ifadesinin geçtiği ayetler için bkz., Taha, 20/3; Vakıa, 56/73; Hakka, 69/12, 48; Müzzemmil, 73/19; Müddessir, 74/49, 54

46 el-İsfehani, s. 329

47 et-Taberi, 1/374, 3/445, 8/464, 9/62, 12/212

48 Rum, 30/30

49 İbn Aşur, Muhammed Tahir, *et-Tahrir ve't-Tenvîr*, Daru Suhnun, Tunus, tsz., 10/89-90

50 Taha, 20/3

51 et-Taberi, 12/445, 475; el-Maverdî, 3/393; Vehbi Efendi, Mehmet, *Hülasatu'l-Beyan fi Tefsiri'l-Kur'an*, Üçdal Neşriyat, İst. 1969, 7/3267

52 İlgili ayetler için bkz. Müddesir, 74/54; İnsan, 76/29; Abese, 80/11. et-Taberi, 12/224, 292, 320, 323; el-İsfehani, s. 329.

baştan başa hak ile batılın, doğru ile yanlışın, iyi ile kötünün ikaz, öğüt ve bilgi kaynağıdır. Kur'an, akıl sahipleri için bir basiret, Allah'a ulaşmak isteyenler için bir tezkiredir. Basiret sahipleri ve Allah'a ulaşmak isteyenler, bu Kur'an ile zikrettikleri için, hem dünyada ve hem de Ahirette nefis huzuruna ulaşırlar.[53]

Kur'an, peygamberimiz (s.a.v)in müzekkir, yani ilahi emirleri hatırlatan, onların unutulmaması için gayret gösteren, öğüt veren, tebliğ eden ve nasihat veren olduğunu, zorlayıcı olmadığını bildirmektedir.[54] Allah'ın, peygamberin ve Kur'an'ın uyarılarından öğüt alan kişiye de müddekir denilmektedir. *"Yemin olsun: Biz, unutulmasın, ibret ve öğüt alınsın, akıldan hiç çıkarılmasın diye Kur'anın anlaşılmasını kolaylaştırdık. Haydi var mı onu aklında tutan, düşünüp, ibret alan?"*[55]

d-Zikrâ

Kur'an'da zikir kökünden türeyen kelimelerden birisi de "zikrâ"dır. Zikrâ, zikir kavramının ihtiva ettiği anlamları ifade ettiği gibi, ondan daha geniş bir manayı da kapsamaktadır. Buna göre zikrâ, unutmamak,[56] bir şeyi hafızada tutma çabası içine girmek ve bu konuda gayret göstermek,[57] çok zikir, yoğun zikir, derinliğine zikir,[58] zikir kavramında olduğu gibi öğüt, ibret,[59] ikaz, tezkire, aklî tezkire yani tefekkür, pişmanlık duyarak tevbe etmek, tezekkür,[60] ve evrensel rahmet anlamlarına gelmektedir.[61]

"...O (Kur'an), alemler için ancak bir öğüt ve yoğun bir hatırlatmadır."[62] Kur'ân, bütün akıl sahibi âlemler için, Allah tarafından bir hatırlatma ve uyarıdır. Bu bir kişiye, bir sınıfa veya bir topluma mahsus değildir. Allah için herkese, muhtaç ve sorumlu oldukları şeyleri hatırlatma ve genel bir rahmettir.[63] *"...O (Kur'an), mü'minler için ancak bir öğüt ve yoğun bir hatırlatmadır."*[64] Kur'an'ın muhatabı, hem mü'minler ve hem de mü'min olmayanlardır. Bu mübarek Kitap, inanmayanlar için bir korkutmadır. Sadece onların korkunç sonlarını açıklar ve haber verir. Kur'an'ı kabul etmeyenler

---

53 el-Kuşeyrî, Letaif, 4/117
54 Ğaşiye, 88/21-22
55 Kamer, 54/17, 22, 32, 40, 51
56 Er-Razi, Muhammed b. Ebi Bekr, *Muhtaru's-Sıhah*, tah. Muhammed Hatır, Mektebetü Lübnan, Beyrut, 1995, s. 226
57 Er-Razi, Muhammed b. Ebi Bekr, s. 226
58 el-İsfehanî, s. 329
59 el-Firuzabadî, Muhammed, *el-Kâmusu'l-Muhît*, Müessesetü'r-Risale, 3. baskı, 1413/1993, s. 507-508
60 İbn Manzur, 6/23
61 Elmalılı, 3/1974
62 En'am, 6/90
63 Elmalılı, 3/1974
64 A'raf, 7/2

için gerçek değişmiş olmayacak, doğru haber yerini bulacaktır. Kur'ân'dan istifade etmeyenler çok olabilir, ama Kur'ân'ın hükmü dışında kalabilecek hiç kimse düşünülemez. Şu kadar var ki, bu hüküm lehine olmaz da aleyhine olur. İnkârcılar, Kur'an'ın hükmüne inanmamakla, arkalarına atmakla, dinlememekle, amel etmemek le bundan kurtulacak değillerdir. Müminlere gelince, Kur'ân, onlar hakkında bir hatırlatıcıdır. Onlar, Kur'ân'ı devamlı bir hatırlatıcı, bir rehber olmak üzere ellerinde ve gönüllerinde tutar, herhangi bir hususta bir iş yapacakları zaman onun açıkça veya dolaylı yoldan bildirdiklerine müracaat eder, uyarı ve yol göstermesine, iznine veya yasağına göre hareket ederler.[65]

"Ve gündüzün başında ve sonunda, bir de gecenin erken saatlerinde salâtta devamlı ol; çünkü muhakkak ki iyilikler, kötülükleri giderir; [Allah'ı] hatırında tutanlar için bir öğüt,[66] *bir hatırlatmadır bu."*[67] Kur'an, aklı başında olan ve düşünebilen herkese bir öğüt, bir vaaz ve nasihattir.[68]

Zikr ve zikrâ kelimelerinin her ikisinin anlamlarından biri de unutmamaktır. Bir başka ifadeyle unutma, zikr ve zikra'nın zıt anlamlısıdır. Kur'an, Allah'ın unutulmamasını şayet unutulursa bunun çok pahalıya mal olacağını bildirir: *"Şu, Allâh'ı unuttuklarından dolayı (Allâh'ın da) onlara kendi canlarını unutturduğu kimseler gibi olmayın. Onlar, dinden çıkan insanlardır."*[69] Allah'ı unutanlar, O'ndan korkmaz, hukukunu tanımaz ve O'nun sonsuz korumasından yardım dilemezler. Onlar sarhoş gibi ne yaptıklarını bilmezler. İnsan nefsinin, beşer hukukunun kıymetini anlamaz, âdi şeylere tapar, hem kendilerini ve hem de insanlığı zelil ederler. Ayrıca kendilerini kurtaracak hayır ve hesanâtı düşünmez, azaptan koruyacak işler yapmaz ve yarın için bir şey hazırlamazlar. Onlar, kıyamet günü öyle dehşetli trajedilere maruz kalırlar ki, kendilerinden geçerler. İnsanın kendisini hissetmesi fıtrî olduğu için, şuurdan, şuurun hukukundan ve onun Allah'a bakan yönünden gaflet edenlerin fıtratı bozulmuştur. Bu yüzden onlar, kendilerini unutmuşlardır. İşte onlar, Allah'a itaatten çıkıp isyana dalmış, insanlık kıymeti kalmamış, fasıklıkta tekâmül etmiş ve bozulmuş

---

65 Elmalılı, 3/2121- 2122

66 Ayrıca bkz. En'âm, 6/90; A'râf, 7/2; Enbiyâ, 21/84; Ankebût, 29/51; Sad, 38/43, 46; Zümer, 39/21; Gafir (Mü'min), 40/54 vd...

67 Hûd, 11/114

68 Elmalılı, 4/2833

69 Haşr, 59/19; ayrıca bkz. Taha, 20/126; Mü'minun, 23/110; Mücadele, 58/19

bir topluluktur.[70] Kısacası Allah'ı unutanlar, söz ve amelleriyle O'na itaat etmeyenlerdir.

e-Zikrullah

Zikir kavramında olduğu gibi anlamı oldukça daraltılan kelimelerden birisi de zikrullahtır. *"Onlar ki, inanmışlar ve "zikrullah" ile kalpleri huzur ve doyum bulmuştur; dikkat edin, kalpler gerçekten de ancak "zikrullah" ile huzura erişir."*[71] Bu ayetin peşi sıra gelen ayette, söz konusu mü'minlerin nitelikleri olarak, iman ve salih amel yer almaktadır. Dolayısıyla iman ve salih amel de, "zikrullah"tır diyebiliriz.[72] Müfessirler, bu ayette yer alan "zikrullah" teriminden anlaşılması gereken hususla ilgili olarak, Allah'a mutlak itaat,[73] Kur'ân-ı Kerim,[74] haşyetullah,[75] Marifetullah ve Allah'a çokça ibadet etmek,[76] Allah'ın varlığına ve birliğine delalet eden ayet ve belgelerle O'nu zikretmek[77] ve "mutlak anlamda Allah'ı zikretmek" manalarını vermişlerdir.[78] Âyetin bağlamına dikkat edildiğinde, Allah'ı zikretmekten maksadın Kur'an olduğu düşünülmelidir.[79] Zira bir önceki âyette, inkârcıların kabul etmedikleri şey Kur'an idi; buna karşılık müminlerin gönüllerini huzura kavuşturan zikir de yine Kur'ân'dır.[80] Bununla birlikte ayette konu edilen "zikrullah" teriminden, dil veya kalp ile Allah'ın anılmasının kastedilmiş olması da kuvvetle muhtemeldir.[81]

"...Zikrullah gerçekten en büyük ibadettir..."[82] Ayette yer alan "zikrullah" ifadesinde iki anlam söz konusudur: Birincisi, Allah'ın kulunu zikretmesi, yani ona değer vererek rahmetle anması, kulun Allah'ı itaat ve ibadetle anmasından daha büyük, yani daha önemlidir.[83] Gerçekten de kulun kulu anmasına nispetle, Allah'ın

---

70 Elmalılı, 7/4866
71 Ra'd, 13/28
72 ed-Dameğanî, 1/342
73 el- Kurtubî, 9/268
74 İbnu'l-Cevzî, 4/327; ez-Zemahşerî, 2/528; el-Beydavî, I/507; en-Nesefî, 2/249; Ebu's-Suud, 5/20; Elmalılı, 4/2983
75 ez-Zemahşerî, 2/528; İbn Aşur, 7/137
76 el-İsfehanî, s. 328
77 ez-Zemahşerî, 2/528
78 İbnu'l-Cevzî, 4/327; el-Beydavî, I/507; en-Nesefî, 2/249
79 ez-Zemahşerî, 2/528; en-Nesefi, 2/249; İbnu'l-Cevzi, 4/327; Elmalılı, 4/2983; Karaman ve arkadaşları, 3/262-263.
80 İbn Aşur, 7/137-138
81 en-Nesefi, 2/249; İbnu'l-Cevzî, 4/327; Karaman ve arkadaşları, 3/262-263.
82 Ankebut, 29/45
83 Mücahid b. Cebr, *Tefsiru Mücahid*, tah: Abdurrahman et-Tahir, el-Menşuratu'l-İlmiyye, Beyrut, tsz., 2/495; es-San'anî, Abdurrezzeak, *Tefsiru'l- Kur'an*, tah: Mustafa Müslim Muhammed, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, 1. baskı, 1410, 3/97; et-Taberî, 10/144; en-Nehhas, 5/229; el-Kurtubi, 13/308; el-

kulunu anması daha önemlidir.[84] İkincisi ise, ayetteki zikrullah ifadesini, namazla, namazdaki zikirle değerlendirenler yanında,[85] mutlak manada yani belirli bir ibadete tahsis etmeyenler de vardır. Çünkü bu şekilde Allah'ı zikretmek, insanları her türlü kötülükten alıkoyar. Binaenaleyh, Allah'ı gerçek anlamda zikreden, O'na muhalefet etmez. Ayette de belirtildiği üzere, Allah'ı zikretmek, insanı her türlü fuhuş ve münkerden alıkoyar.[86] Buradaki zikrullah ifadesinde, kulların Yüce Yaratıcıları olan Allah'ı çokça zikretmelerine bir teşvik de vardır.[87] Bu Kur'anî terimi, genel anlamda düşünmek, zikrullahın sadece bir cüz'ü olan namazla sınırlandırmaktan daha kapsamlıdır.[88] Çağdaş müfessirlerden M. Zeki Duman hocamız da, konumuz olan ayete, bu iki anlamı da ifade edecek şekilde yani *"(Her an) Allah'ı anmak/Allah tarafından anılmak ise daha büyüktür"* anlamında isabetli bir meal vermiştir.[89]

Kalpleri Kur'an ile doyuma ulaşmış olanlar, iman etmek için Allah'ın bir hatırlatması, özel bir bildirisi ve en açık seçik tebliği olan Kur'ân'dan daha büyük, daha faydalı bir âyet veya bir mucize olamayacağını bilirler. Çünkü gönüller, baştan başa "zikrullah" olan Kur'an ile huzura erer, içsel acılar, sancılar şifa bulur, sükuna kavuşur ve yatışır. Allah deyince, düşünceler, hareket hedefinin son noktasına ulaşmış, mantıklar durmuş, bütün duygular, bütün korkular ve ümitler son durağına dayanmıştır. Gönüller O'nun dışında hangi dünya nimetine meylederse etsin, onların hepsinin daha iyisi ve daha üstünü bulunduğundan, hiçbirinde karar kılamaz. O yönelişlerden hiçbiri, o kişinin ruhunun özlemini gideremez, heyecanını doyum noktasına ulaştıramaz. Doyuma ulaşmak ve lezzet almak için daha yükseğine ulaşmak ister... Fakat kalb, ilâhî marifetten, Allah'ı zikirden zevk almaya başlayınca, bütün maksatların ve bütün işlerin Allah'a yönelmiş olduğunu anlar ve artık O'ndan yüksek bir makam ve merciye, O'nun dışında bir maksuda geçmek mümkün olmaz. Bundan dolayıdır ki, Allah'ı zikretmeyen kâfir ve gafil kalpler, hiçbir zaman ıstıraptan kurtulamaz, kalb huzuru veya gönül huzuru denilen mutluluğu tadamaz. Huzur

---

İsfehani, s. 329; el-Beydavi, 2/210; Ebussuud, 7/42; en-Nesefi, 3/259; el-Alusî, 20/164; Elmalılı, 5/3781; Duman, 2/472

84 Bkz. Bakara, 2/152

85 en-Nehhas, 5/229; ez-Zemahşeri, 3/456; el-Beydavî, 2/211; Ebussuud, 7/42; en-Nesefi, 3/259; Elmalılı, 5/3781

86 İbn Manzur, 4/308; el-Kurtubî, 13/308

87 el-İsfehani, s. 329

88 eş-Şevkanî, Muhammed Ali b. Muhammed, *Fethü'l-Kadîr*, Mustafa el-Babî el-Halebî, Mısır, 2. baskı, 1382/1964, 4/206

89 Duman, 2/472

bulamaz, bu kararsızlık ve doyumsuzluk içinde çırpınır da çırpınır. Geçici sebeplerin, boş emellerin sarsılıp yıkılışından kaynaklanan bir hicran acısına düşer... "Zikrullah" olarak nitelenen Kur'an'a yapışmadıkça, sürekli olarak bu pişmanlık devam eder gider. Bu inkârcıların, Allah'ı zikretmeleri ancak Allah'ın tezkiriyle olur ki, iki mertebe üzere tecelli eder: Birincisi, Allah'ın zikir işini, doğrudan doğruya kalplerde yaratmasıdır ki, bu fiilî bir hidayettir. Allah dilediğine ve isteyene bu hidayeti nasip eder. İkincisi de Allah'ı hatırlatacak âyetlerle delilleri yaratması veya göndermesidir. Bu âyet ve deliller de iki kısımdır: Birincisi peygamberlere verdiği kevnî yani tabiatla, varlıklarla ilgili mucizelerdir. Asayı ejderha yapmak, ateşte yaktırmamak, dağları yerinden oynatmak, ölüyü diriltmek, gökten sofra indirmek, ayı ikiye bölmek gibi duyularla idrak olunabilecek âyetlerdir. Bunların tezkir kuvveti, olayın meydana geldiği zamana ve orada bulunanların gözlemlerine bağlı kalacağından, geçici ve sınırlıdır. Bu tür hidayet vesileleri, bütün insanların kalplerinin doygunluğa ulaşmasına sebep olamaz, olsa bile hislerin çarpması yönüyle değil, akılların Allah'ı zikretmeye sebep olması yönünden faydalı olabilirler. Diğer kısmı da her zaman ve herkes için müzekkir (uyarıcı) olan aklî âyetler ve sözlü delillerdir ki işte Kur'ân böyle bir zikrullahtır. Kur'ân'ın uyarılarıyla Allah'ı zikretmeyen ve bununla tatmin olmayan kalplerin, hiçbir âyet ve delille tatmin bulmasına imkan yoktur. Bunlar ebediyete kadar doyum ve tatminden yoksun kalacak ve acı içinde çırpınıp duracaklardır... Artık bunların kalbi, selim bir kalb olmaktan çıkmıştır. Vicdan da vicdan olma özelliğini yitirmiş, çürümüş ve bozulmuştur. Onun için Kur'ân'ın düşündürücü âyetlerinden istifade edemezler. Allah zikri ile tatmin olmayan bu kâfirler, "kalpleri bomboş"[90] âyeti gereğince gönülleri boş heva ve heveslere kapılmış kalmış, kalpsiz ve vicdansızdırlar.[91]

İnsan her durumda kendi acizliğini, Allah'ın da yüceliğini bilerek hem zikrini ve hem de şükrünü yerine getirmelidir: *"...Siz beni zikredin ki bende sizi zikredeyim. Bana şükredin, sakın nankörlük etmeyin."*[92] Bu ayette Rabbimiz, şu hususlara dikkatimizi çekmektedir: Siz, emirlerimi yapıp, yasaklarımdan kaçınarak Bana itaat edin yani salih amel işleyin ki[93] Ben de size rahmet ve mağfiretimle muamele edeyim. Siz üzerinize farz kılınan hususları yerine getirin, Ben de bu yaptıklarınızın

---

90 İbrahim, 14/43

91 Elmalılı, 4/2984-2985 den kısmen özetlenerek iktibas edilmiştir.

92 Bakara, 2/152

93 ed-Dameğanî, 1/342

mükâfatını vereyim.[94] Beni dua ile zikrediniz, Ben de sizin duanızı kabul ve ihsanla zikredeyim. Yani *"Bana dua ediniz , Ben de duanızı kabul edeyim."*[95] Beni hamd, övgü ve itaatle zikrediniz, Ben de sizin değerinizi yükselteyim ve size bol nimet vereyim. Beni dünyada zikrediniz, Ben de sizi hem dünya ve hem de ahirette zikredeyim. Beni tenhalarda ve gizli yerlerde zikredin, Ben de sizi sahralarda ve daha hayırlı yerlerde zikredeyim. Beni refah ve rahatınız zamanında zikrediniz, ben de sizi bela ve musibete uğradığınız zaman zikredeyim. Beni ibadetle zikrediniz, ben de size yardım edeyim. Beni, benim yolumda cihad ederek zikrediniz, ben de sizi hidayetimle zikredeyim. Beni doğruluk ve samimiyetle zikrediniz, ben de size kurtuluş vereyim ve size tahsis ettiğim şeyleri artırayım. Benim ilâhlığımı kabul ile zikrediniz, ben de sizi rahmet ve kulluğa kabul ile zikredeyim.[96]

Allah'a gereği gibi kul olma inancıyla hareket eden kişinin, yaptığı her meşru iş ve söylediği her güzel söz nerede ve ne zaman olursa olsun zikirdir, ibadet niteliğindedir. Bize Allah'ı hatırlatan, O'na davet eden her şahsın dersi, aklî ve ilmî faaliyetleri, gayretleri, konuşma ve çalışmaları da zikirdir. Caddede yürürken ahlaki kurallara riayet eden, ticaretinde dürüst davranan, insani ilişkilerinde kul hakkına riayet edenler zikir halindedir ve onlar zikir ehlidirler...Çünkü onlar, "ez-Zikr" olan Kur'an'ı benimsemiş ve ona uygun olarak hareket etmişlerdir. İslam bu ilahi kontrol ve duyarlılıkla yaşama mertebesine "ihsan" demektedir. Nitekim Cibril hadisi olarak şöhret bulan ve peygamberimizle Cebrail arasındaki bir diyalogda Cebrail, kişinin Allah'ı görüyormuşçasına veya O'nun tarafından görülüyor duygusuyla ibadet etmesini ve her halini buna göre düzenlemesini Peygamberimize bildirmiş ve bu durumu "ihsan" olarak nitelendirmiştir. Gerçekte biz Allah'ı göremesek bile, O bizleri her hal ve şartta görmektedir.[97]

İnsan her durumda Allah'ı zikretmekle mükelleftir. Bir kulu, Allah'ı zikirden alıkoyacak hiçbir sebep olmamalıdır. Mü'min, rahatlık ve afiyette Allah'ı zikrettiği ve şükrettiği gibi, musibet, afet ve felâketler zamanında da Allah'a sığınmak, O'nun

---

94 et-Taberi, 2/39; İbn Kesir, Ebu'l-Fida İsmail, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, Daru'l-Ma'rife, Beyrut, 1969, 1/196

95 Mü'min, 40/60

96 Elmalılı, 1/542-543

97 Buhari, *İman*, 36,*Tefsir*, Rum Sûresi, 31; Müslim, *İman*,1; Nesâî, *İman*, 6; Ebu Dâvud, *Sünnet*, 17; Tirmizî, *İman*, 4; İbn Mace, *İman*, 9

yardımını istemek mecburiyetindedir. Mü'minin bu sığınışı yapmasıyla Allah'ın rızasını kazanacağı her ameli, bir zikirdir.[98]

f- Zakir ve Zakirat

"Zikr" ve "ehlü'z-zikr" terimleriyle birlikte ele alınması gereken iki kavram daha var. Bunlar: "Zakir" ve "zakirat"tır.[99] Zakîr, zikreden erkekler, zakirât ise, zikreden kadınlardır. Zikir kavramının anlamlarını göz önüne aldığımızda zakir ve zakirat, mutlak anlamda yani her hal ve şartta Allah'a itaat edenler ve O'nu hakkıyla zikredenlerdir. *"... Allah'ı çokça zikreden erkek ve kadınlar için, Allah, mağfiret ve büyük bir mükâfat hazırlamıştır".*[100] Allah'ı çokça zikretmek, sadece zikirle ilgili sözleri çokça tekrarlamak değil, kulun dil ve kalbiyle Allah'ı zikretmesi, ilim tahsil etmesi, Kur'an okuması, namaz kılması, taat ve ibadeti çokça yaparak, Allah'ı hiçbir halde yani ebediyyen unutmaması demektir.[101] Yani diliyle, kalbiyle, ruhani ve cismani vücut organlarının tümüyle hatta kainattaki zerrelerin miktarınca Allah'ı ve O'nun yüce sıfatlarını zikretmektir.[102] Zikri bu anlayışla yapanlar, mutluluk ve üzüntülerinde, sıkıntı ve bollukta, sıhhat, huzur ve musibet zamanlarında dil, kalp ve bütün organlarıyla Cenab-ı Hakk'ı zikrederler.[103]

Her konuda mü'minler ve tüm insanlık alemi için örnek ve önder olan Peygamberimiz (s.a.v) de,[104] Rabbimizi bu anlayışla yani "Bütün vakitlerinde Allah'ı zikretmiştir."[105]

Allah düşüncesi, insan kalbinin derinliklerinde yer etmedikçe böyle bir davranışı, yani "çokça zikri" başaramaz. Bu tarzdaki Allah düşüncesi, kişinin zihnini aşıp bilinçaltına ve vicdanının derinliklerine yerleştiğinde, ancak o zaman her yaptığı işte ve her söylediği şeyde Allah'ın adını hatırlayıp anabilir. Her işe başlarken bismillah ve bitirdiğinde elhamdülillah der; yatmadan önce Allah'ın adını anar ve uyandığında Allah'ı hatırlar. Konuşmalarının arasında da defalarca Allah'ın ismini zikreder ve yardımını ister, her nimeti için O'na şükreder. Her karşılaştığı belada,

---

98 Ünal, Ali, *Kur'an'da Temel Kavramlar*, Nil Yay. İzmir, 1999, s. 21; Bozyel, Resul, *"Zikir Üzerine"*, Haksöz 8 (Kasım 91), s. 798

99 Hud, 11/114; Ahzab, 33/35

100 Ahzab, 33/35

101 el-Kurtubi, 2/166; ez-Zemahşeri, 3/539; el-Beydavi, 2/246; en-Nesefi, 3/303; İbnu'l-Cevzi, 6/396; el-Bursevî, 7/177; Elmalılı, 6/3894; Mevdudi, 4/428, dipnot: 78; Karaman ve arkadaşları, 4/353; Çantay, 2/749; Esed, 2/858; Duman, 3/321

102 el-Bursevî, 7/176

103 eş-Şevkanî, 2/538, 4/282

104 Ahzab, 33/21

105 et-Tirmizî, Dua, 9

korku[106] ve unutma halinde[107] O'nun rahmetine sığınır ve her güçlükte O'na yönelir. Günah işlediğinde O'ndan korkar, bir hata yaptığında O'ndan bağışlanma diler ve her meşru ihtiyacı için O'na dua eder. Kısacası hayatın her anında ve her safhasında onun ameli, Allah'ı anıp zikretmektir. Yani Allah'ı zikretme, belirli bir zamanla sınırlı olmayan bir ibadettir; sürekli yapılmalıdır ki insan hayatı Allah'la ve O'na ibadetle devamlı bir bağ içinde olsun. Bunun aksine sadece muayyen vakitlerde yapılan ibadetler, verimsiz bir arazide sadece bahçıvanın çabasıyla hayatta kalan bir bitkinin yetişmesine benzer.[108]

3-Zikir Çeşitleri

Zikir, şükür kavramında olduğu gibi hem dil, hem kalp ve hem de bedenen yani amellerle olmaktadır.

a- Dil İle Zikir: Allah'ı isimleriyle anmak, hamd etmek, tesbih etmek, Kur'an okumak, Kur'an'ı dinlemek ve dua etmektir. Dil ile yapılan zikir, kalbi zikre yol açmalıdır. Nitekim "dil ile zikre çokça devam etmek, kulu kalbî zikre götürür" denilmiştir.[109] Lisani zikrin amacı, sadece lafızları tekrar edip sevap kazanmak mı? Yoksa Allah'ın yücelik, kuvvet ve kudreti karşısında kendi küçüklüğümüzü idrak edip O'na itaat etmek mi? Bu soruya vereceğimiz cevap şüphesiz ki, Allah'ın azameti karşısında kendi küçüklüğümüzü ve hiç olduğumuzu düşünerek, O'na mutlak itaat etmektir. Bu itaate ulaşabilmek için elbette dil ile zikir önemli bir aşamadır.

b- Kalb İle Zikir: *Kul, dil ve kalbi zikre devam ettikçe, hem kul oluş niteliklerinde ve hem de "seyr-i süluk" da kemale ulaşır.*[110] *"Ve onlar bir kötülük yaptıkları, ya da kendilerine zulmettikleri zaman, Allâh'ı hatırlayarak hemen günâhlarının bağışlanmasını dilerler; günâhları da Allah'tan başka kim bağışlayabilir? Ve onlar, hatâlarında bile bile, ısrar etmezler."*[111] Mü'minler, bir kötülük yaptıkları veya herhangi bir günah işledikleri zaman, hemen Allah'ı hatırlarlar da haya ve korkularından günahlarına hemen istiğfar ederler. Yaptıklarına pişman olup kalp ve dilleriyle, Allah'tan affedilmelerini diler ve o günahı yok edecek iyiliklere koşuşurlar. Onlar, herhangi bir günah sonunda derhal Allah'tan utanıp da hemen tevbe ve istiğfar

---

[106] Enfal, 8/45
[107] Kehf, 18/24
[108] Mevdudi, 4/419-420
[109] el-Kuşeyrî, Abdulkerim, *er-Risaletu'l-Kuşeyriyye*, tah: Abdulhalim Mahmud- Mahmud b. eş-Şerif, Daru'l-Kutubi'l-Hadîsiyye, Kahire, tsz., 2/465
[110] el-Kuşeyrî, *er-Risale*, 2/465
[111] Al-İ İmran, 3/135

ederler, ve yaptıkları günahlarda, bile bile ısrar etmezler.[112] Kalbî zikir, bedenin zikrine yani ameli zikre zemin hazırlamalıdır. Ameli zikirden kastımız, Allah'ın yapmamızı istediği kulluk vazifeleri, bir başka ifadeyle ibadetlerdir. Kalb ile zikir, Allah'ı gönülden anmaktır. Bu da üç çeşittir:

1-Allah'ın varlığına delalet eden delilleri düşünmek, O'nun isim ve sıfatlarını tefekkür etmek... Allah'ın varlığına delalet eden deliller ise sınırsızdır. Kur'an'da ve Kâinatta yer alan ayetlerin tümünde, Yüce Yaratıcıya götüren, O'nun varlık ve birliğini haykıran, kuvvet ve kudretini gözler önüne seren sayısız alamet ve deliller mevcuttur.

2-İlahi hükümleri yani Allah'ın emir ve yasaklarını ve kulluk görevlerimizi ve bunlarla ilgili delilleri düşünmek. Yani bir gönül ve vicdan muhasebesi yapmak... Ne ile mükellefim, neyi ne kadar yapmam gerekir? İlahi teklifler benim için ne ifade ediyor? Sorularının cevaplarına kafa yormak...

3-Benliğimizdeki ve evrendeki varlıkları ve bunların sırlarını tefekkür ederek, her zerrenin, "yücelikler âlemi"ne ve Allah'ı gereği gibi bilmeye götüren birer ayna olduğunu görmek, idrak etmektir. Böyle bir zikirden alınacak zevkin, bir göz açıp kapamak kadar olan zamanı bile cihanlar değer. İşte bu noktada insan kendinden ve âlemden geçer.[113] Bu anlayışla yapılan kalbî zikirler, amelî zikre yol açar. Amelî zikir de bizi "gerçek mü'min" olma bilincine ulaştırır.[114]

c- Beden İle Zikir: Vücudumuzdaki bütün organların, sorumlu oldukları vazife ile meşgul olmaları ve yasaklandıkları şeylerden de kaçınmalarına bedeni zikir denlir.[115] Bedeni zikre ameli zikir de diyebiliriz. Bu noktada hem Allah ile ve hem de insanlarla olan muamelelerimizin, dürüst ve samimi olması gerekir. Dolayısıyla yaptığımız her işi, ibadet şuuru içerisinde yapmalı ve aksi durumda hesaba çekileceğimiz endişesini taşımalıyız.

Zikir, bütün kısımlarıyla birlikte kalple, ruhla doğrudan ya da dolaylı olarak ilgilidir. Zira yapılan ameller, kalbi, ruhu müsbet ya da menfî bir şekilde etkileyecektir. Çünkü insanın maddî ve mânevî yönü arasında bir ilişki vardır. Bu ilişki sebebiyledir ki ruhta meydana gelen bir eserin, davranışın bedene birtakım etkileri olur. Aynı şekilde bedende birtakım fiil ve davranışın tekrarından da nefiste kuvvetli bir meleke oluşur ki bu da bedenden ruha çıkan eserler, etkilerdir... Bu yüzden insanda "hüsn-i

---

[112] Elmalılı, 2/1175-1176
[113] Elmalılı, 1/540-543
[114] Enfal, 8/1- 4
[115] Elmalılı, 1/540-543

tefekkür"e engel olmayacak şekilde ve kendisine işittirecek kadar dil ile zikir yapıldığı zaman, bu dil ile yapılan zikirden dolayı hayalde bir etki oluşur. Ve bundan ruha bir nûr yükselir. Sonra bu nurlar, ruhtan dile, lisandan hayâle, hayalden akla yansır. Karşılıklı aynalar gibi birbirini takviye ve biri diğerini geliştirerek kemal noktasına eriştirir. Bunun mertebelerine son yoktur. Ma'rifet yolculuğu, işte bu nihayetsiz deryada Hakk'ın isteğine doğru yürümektir...[116] Bu yürüyüşü yapanların kalbi yumuşar, güzel duygu ve düşünceleri gelişir, varlıklara karşı da merhametli ve dürüst olur.

Zikir, dil ve beden ile yapılan kalbî bir uyanıklık içinde gerçekleştirilmelidir. Bu yüzden tasavvufi eserlerde, Allah'ı unutmaktan daha çirkin bir ma'siyet olmadığı ifade edilmiştir.[117] Zira zikir, gaflet ve nisyanın yani unutmanın habersiz ve duyarsız olmanın zıddı demektir. Bu anlamda zikir, Allah'ı unutmamak yani hiçbir hal ve şartta O'ndan gafil olmamaktır.[118] Kur'ân'ın, zikir konusunda asıl mesajı da bu olsa gerektir. Dolayısıyla gafleti gidermeyen zikir, hakikatte zikir değildir. Nitekim Allah'ı zikir için farz kılınan namazı gafletle edâ edenler kınanırken,[119] onu huşû içinde yerine getirenler övülmüştür.[120]

"Allâh, sözün en güzelini, (Kur'ân'ın âyetlerini güzellikte) birbirine benzer, ikişerli bir Kitap halinde indirdi. Rablerinden korkanların, ondan derileri ürperir, sonra derileri ve kalbleri Allâh'ın zikrine karşı yumuşar. İşte bu (Kitap) Allâh'ın hidayet rehberidir. Dilediğini bununla doğru yola iletir. Ama Allâh kimi sapıklığında bırakırsa artık ona yol gösteren olmaz." [121] Ayetin hemen baş kısmında sözün en güzeli olarak indirilen Kitap'tan bahsedilmektedir. Peşi sıra gelen cümlelerde de, Rablerinden korkanların o Kitap ile olan münasebetleri konu edilmektedir. Yani Kur'an'daki azab ayetleri zikredildiği zaman, mü'minlerin kalpleri ürperir. Rahmet ayetleri zikredildiği zaman ise, kalplerinde bir yumuşama belirir.[122] Mü'minler, Allah'ın "Zikrullah" olarak nitelendirdiği kitabında bulunan hükümleri tasdik eder, onlara karşı saygılı davranır ve onlarla amel ederler.[123]

---

116 Elmalılı, 4/2362-2363
117 el-Kuşeyrî, *er-Risale*, 2/471
118 Kahveci, s. 66, 76, 77, 79, 94-95; Yıldız, s. 26-28; Çoban, s. 58-61; Varıcı, s. 49-52
119 Mâûn, 107/ 4-5
120 Mü'minûn, 23/1-2
121 Zümer, 39/23
122 en-Nehhas, 6/169
123 et-Taberî, 10/628

Yine aynı şekilde *"Gerçek müminler ancak o kimselerdir ki yanlarında Allah zikredilince kalpleri ürperir, kendilerine O'nun âyetleri okununca bu, onların imanlarını artırır ve yalnız Rab'lerine güvenip dayanırlar..."*[124] âyeti, zikrin, gönlü titretecek derecede bir şuur ve uyanıklılık içinde yapılması gerektiğine dikkat çeker. Ayetteki "Allah zikredilince kalpleri ürperir" ifadesine kaynaklarımızda şu anlamlar verilmiştir: Bu nitelikteki mü'minlerin yanında, Allah'ın kendisinden korkulmasını ifade eden sıfat ve fiillerinden bahsedilmeksizin, sadece "Allah" isminin zikredilmesi bile, onların Allah'a olan saygılarından dolayı kalplerinde bir ürperti uyanır.[125] Onlar, iman kuvvetinden ve Allah'ın hakkına riayet ettiklerinden dolayı O'nun huzurunda ve gözetiminde bulunuyorlarmış gibi davranırlar.[126] Bunların yanında "Allah denildiği zaman yürekleri oynar, kalplerini rahmet ümidi ve sevgi heyecanı kaplar, muhabbetle karışık bir korku sarar, Allah'ın azamet ve ihtişamından kaynaklanan bir ürperti kaplar."[127] O mü'minler, Allah'ın emir ve nehiylerine tam bir teslimiyet, bağlılık gösterir ve bunların gereklerini yerine getirirler.[128] Onlar, insanlarla olan muamelelerini en güzel şekilde yapar, Allah ve Resulüne de mutlak anlamda itaat ederler.[129] Bu ayetin hemen devamında Allah'tan gereği gibi korkan mü'minlerin bir takım özellikleri yer almaktadır. Bu özellikler: Kendilerine Kur'an okununca, Allah'ın ayetleri hatırlatılınca, bu ayetler onların Allah'a olan tam teslimiyetlerini ve imanlarını artırır. Onlar namazı gereği gibi kılar, Allah'ın verdiği rızıklardan hiç tereddüt etmeksizin infak ederler. Daha sonra hemen bu ayetlerle bağlantılı olarak bu vasıfları taşıyan kişilerin, gerçek yani "hakiki mü'min" oldukları belirtilmektedir.[130]

Müminler, inandıkları, her an tesbih ettikleri ve önünde kulluk yaptıkları Rablerini hiç bir zaman unutmaz ve O'ndan gafil olarak hareket etmezler. Yüce Allah'a karşı duydukları sevgi ve takva duygusu, sürekli onların içindedir. Onlar, devamlı bir şekilde Allah'ı zikrederler. Bu zikir (anma), sadece unutulan şeyin tekrar akla getirilmesi değil, bilakis; sürekli kalpte ve benlikte olan Allah'ın varlığını tekrar hatırlamak, O'nun nimet verici olduğunu itiraf etmek, O'nun büyüklüğünü ve yüceliğini dile getirmek ve ibadeti yalnızca O'na yaptığını amelleriyle göstermektir.

---

124 Enfâl, 8/2
125 Ebu's-Suud, 4/4; Elmalılı, 4/2367
126 el-Kurtubi, 7/321
127 Zümer , 39/23; Elmalılı, 4/2367
128 Ebu's-Suud, 8/208
129 İbn Aşur, 5/256
130 Enfal, 8/2-4

Mü'min, Kur'an'daki ayetleri okudukça, evrenin her köşesine yerleşmiş olan sayısız ayetleri gördükçe, onlardan haberdar oldukça, Rabbini tekrar hatırlar. Onun kalbi ve organları Allah'ı anmaktan hiçbir zaman uzak kalmaz. Kur'an'daki ve evrendeki ayetleri, Allah'a götürecek bir sebep ve vasıta olarak görür ve bundan dolayı da imanı artar.[131] Allah'ın ve O'nun yüceliğini tekrar aklına getirir. Fakat onun bu hatırlayışı, yalnızca zihninde bir beliriş veya dilinde bir söz halinde kalmaz. Bu hatırlamanın ötesine geçer, dili ve kalbiyle yaptığı zikir, bedenini kaplar, organlarda amel yani ibadet olarak ortaya çıkar. Sosyal hayatındaki tüm davranışlarını da bu bilinç içerisinde yürütür.

Kur'an, zikrin her durumda yapılabileceğini belirtmektedir: *"Onlar ki ayakta dururken, otururken ve yan üstü uzandıklarında Allah'ı zikrederler [ve] göklerin ve yerin yaratılışı üzerinde tefekkür ederler: "Ey Rabbimiz! Sen bunları[n hiç birini] anlamsız ve amaçsız yaratmadın. Sen yücelikte sınırsızsın! Bizi ateşin azabından koru!"*[132] Bu üç hal, ayaktayken, otururken, yatarken insanın bütün hallerini içine alır. Yani gerek meşguliyet ve gerekse dinlenme hallerinin hepsinde Allah'ı zikrederler, dillerinden bırakmazlar". Bu tam akıl sahipleri, her ne halde bulunurlarsa bulunsunlar, kalpleri Allah'ı zikirden başka bir şey ile huzur ve güven zevkini bulamadığından, Allah'ı zikirden gaflet etmezler, gönülleri sürekli ilâhî murakabenin yani teftiş ve kontrolün duyarlılığı içindedir. Bu ayetteki zikirden maksat, dil ile zikir, namaz kılmak, Kur'an okumaktır denilmiştir.[133] Abdullah b. Mesud'a göre, bu zikirden maksat namazdır ki, kudretleri yettikçe ayakta, yoksa oturarak, yoksa yattığı yerde namaz kılanlar demektir. Bununla beraber namaz, zikirler cümlesinden sayılırsa da, bütün zikirler namazdan ibarettir de denemez. Binaenaleyh bu ayette konu edilen zikir, namazdan daha genel kapsamlı olan mutlak zikirdir.[134]

Ayette görüldüğü gibi zikir, belirli bir zaman, mekân veya ibadete özgü değildir. Yüce Yaratıcı, her halimizde O'nunla birlikte olmamızı emretmektedir. Çünkü Allah'ı anmak demek, ona kalpten bağlanmak, sürekli olarak onun gözetimi ve denetimi altında yaşadığımızın farkında ve şuurunda olmaktır.

---

131 Enfal, 8/2
132 Âl-i İmrân, 3/191
133 et-Taberî, 3/550
134 Elmalılı, 2/1258

Kur'an, insan dışındaki canlı ve cansız varlıkların tümünün de Allah'ı zikrettiklerini, O'nu hamd ile tesbih ve O'na kayıtsız şartsız itaat ettiklerini bildirir.[135] Zihnimize şöyle bir soru gelebilir: İnsan dışındaki canlı ve cansız varlıklar, sadece lisanlarıyla mı Allah'ı tesbih ediyorlar? Yoksa her hal ve şartta O'na itaat mi ediyorlar? Şüphesiz ki söz konusu varlıklar, hem dilleriyle ve hem de halleriyle Allah'a itaat etmektedirler. Cansız varlıklar bile Allah'ı hamd ile tesbih edip O'na kayıtsız şartsız itaat ederken, insan bu itaatin dışında kalabilir mi? Tabi ki hayır.

4- "ez-Zikr" Olarak Kur'an

Ayetlere baktığımız zaman, Kur'an'ın, hem isim olarak ve hem de ihtiva ettiği gerçekler bakımından zikir olduğunu görmekteyiz.[136] Kur'an, Allah'ın varlığını, emir ve yasaklarını hatırlatan, hatırlamamız konusunda rehber olan bir kitap olduğu için zikirdir. Kur'an, uyarıcı ve hatırlatıcıdır.[137] O, Allah'ın tekliğini, eşsizliğini, varlık ve yüceliğini bildirmekle kalmayıp, O'na karşı nasıl davranmamız gerektiğini de belirleyen bir hidayet rehberi ve sebebidir. *"İşte bu (Kur'ân), bizim indirdiğimiz bir zikirdir. Şimdi onu inkâr mı ediyorsunuz?"* [138] "Kur'an-ı Kerim hem mübarektir, hem de zikir. Ayetlerini düşündükçe, tedebbür ve tezekkür arttıkça daha iyi kavranılan; idrak arttıkça gerçekliği ve açıkladığı gerçekleri bilinen, dolayısıyla insana hayrı devam eden mübarek bir kitap, mükemmel bir öğüttür."[139]

"Hiç şüphesiz Zikr'i (Kur'an'ı) biz indirdik biz; onun koruyucuları da gerçekten biziz."[140] Allah'ın peygamberimize indirdiği şey, ne idi? Hiç şüphesiz vahiylerin toplamı olan Kur'an idi. Şu halde Kur'an, kendisine "ez-Zikr' demektedir.[141] Çünkü O, baştanbaşa bir öğüt, hatırlatma, insanlarla ilgili önemli hususları açıklayan bir ilâhî bildiri, hidayet ve rahmet kaynağıdır.[142] O, aynı zamanda sürekli Allah'ı hatırlatan ayetlerden meydana gelmektedir. Bu manada kalpler, Kur'an ile huzur ve sükûn

---

[135] Bakara, 2/30; Ra'd, 13/15; Nahl, 16/49; İsra, 17/44; Enbiya, 21/20; Hac, 22/18; Nur, 24/41; Rahman, 55/6; Hadid, 57/1; Haşr, 59/24;...

[136] Hicr, 15/6; Taha, 20/99; Al-i İmran, 3/58. Kur'an'ın "ez-Zikr" oluşuyla ilgili olarak bkz. Kahveci, s. 57; Yıldız, s. 45-48; Çoban, s. 43; Varıcı, s. 53-55

[137] Taha, 20/3; Vakıa, 56/73; Hakka, 69/12, 48; ...

[138] Enbiya, 21/50

[139] Duman, 2/360

[140] Hicr, 15/9

[141] et-Taberi, 1/67, 7/586, 9/6, 9/35; Ebu's-Suud, 5/20; el-Alusi, 6/152, 13/49, 17/182; İbnu'l-Cevzî, 4/384, 5/355; ez-Zemahşerî, 3/121, 2/572; en-Nehhas, 6/276

[142] Kur'an'ın zikir olduğunu ifade eden ayetlere ilişkin olarak bkz. Al-i İmran, 3/58; Maide, 5/91; A'raf, 7/63; Yusuf, 12/104; Hicr, 15/ 6, 9; Nahl, 16/43,44; Enbiya, 21/2, 24, 36, 50; Tâhâ, 20/ 99; Furkan, 25/18, 29; Şuara, 26/5; Yâsin, 36/11; Sad, 38/1, 8, 87; Fussilet, 41/41; Zuhruf, 43/5, 36, 44; Necm, 53/ 29; Kamer, 54/25; Kalem, 68/51, 52; Mü'minûn, 74/71; Tekvir, 81/27; Talâk, 100/10

bulur. İnsanlar, onun ayetlerini tefekkür ve tedebbür etsinler ve dosdoğru yolda hidayet üzere yaşasınlar diye Kur'an gönderilmiştir.[143] "Zikirde en kestirme ve en erdirici yol, Kur'an'dır. O'nu okuyup üzerinde tefekküre dalmak, en mükemmel zikirdir."[144] Bunun bilincinde olan mutasavvıf Kuşadalı İbrahim Halvetî, Kur'an dışında başka zikir ve evrad ile uğraşmamaları konusunda müntesiplerini uyarmıştır.[145]

Allah'ı yegâne tapılacak varlık, O'nun gönderdiği ilahi mesajları ve Kur'an'ı da tabi olunması gereken bir hidayet rehberi olarak kabul etmeyip, bir takım canlı veya cansız varlıklara ibadet edenlerin, O'nun "zikr"ini unutanların, ahirette, taptıkları nesnelerle yüzleştirilecekleri Kur'an'da çarpıcı ifadelerle dile getirilir: *"Hele o gün Rabbin onları Allah'tan başka taptıkları şeylerle toplar da, der ki: "Siz mi saptırdınız şu kullarımı, yoksa kendileri mi saptılar? Onlar da: "Haşa seni tenzih ederiz. Seni bırakıp da senden başka her hangi bir tanrı edinmemiz bize yakışmaz. Fakat sen onlara ve atalarına o kadar nimet verdin ki, sonunda senin zikrini unuttular ve helaki hak eden bir topluluk oldular." derler."*[146] Bu ayetteki zikir ifadesi, ilahi mesaj yani Kur'an, zikrullah ve Allah'ın kitabına iman ile birlikte onunla amel etmektir. Bu durumun zıddı, ayette de ifade edildiği gibi "ez-Zikr"in unutulması yani nisyandır.[147]

Yüce Allah, Kur'an'ın zikir/zikir sahibi olduğunu bildirmekle kalmamakta, ayrıca mutlak anlamda hayır ve rahmet kaynağı olan, insanlığın iyilik ve güzelliğini isteyen bu şerefli kitaba yemin etmektedir. *"Zikir sahibi Kur'an'a yemin olsun ki."*[148] Bu ayetteki "ez-Zikr", insanlar arasında yayılmış, şöhret bulmuş güzel hatıra,[149] şeref, şan ve övünç sahibi, tezkîr yani uyarı nitelikli bir kitap demektir.[150] *"Öyleyse sen, sana vahyedilen Kur'an'a sarıl. Şüphesiz ki sen doğru bir yol üzerindesin. Gerçekten o Kur'ân, hem senin için, hem kavmin için bir zikirdir; yakında sorgulanacaksınız."*[151] Bu ayetlerde de Kur'an'ın "zikr" olduğu açıkça belirtilmektedir. Çünkü Kuran, her türlü ihtilaftan uzak, kendisinde hiçbir noksanlığın bulunmadığı muhkem ve şerefli bir kitaptır.[152] Kur'an, öğüt almak ve tezekkür etmek isteyenler için öğüt kaynağıdır.[153] Hz.

---

143 Tefekkür, tedebbür ve ilim ifade eden diğer Kur'anî kavramlar için bkz. Bilgiz, Musa, *Kur'an'da Bilgi Kavramsal Çerçeve Bilgi Türleri*, İnsan Yay. İst. 2003, s. 13-157

144 Öztürk, Yaşar Nuri, *Kur'an-ı Kerim ve Sünnete Göre Tasavvuf*, İst., 1979, s. 245

145 Öztürk, Yaşar Nuri, *Kuşadalı İbrahim Halveti*, Fatih Yayınevi Matbaası, İst., 1982, s. 103

146 Furkan, 25/17-18

147 Vehbi Efendi, 9/3802

148 Sad, 38/1

149 er-Razi, Muhammed b. Ebi Bekr, s. 226

150 et-Taberi, 10/544; el-Beydavi, 2/306; el-İsfehani, s. 328

151 Zuhruf, 43/43-44

152 İbn Manzur, 4/308; er-Razi, Muhammed b. Ebi Bekr, s. 226; ed-Dameğanî, 1/344; Elmalılı, 5/3341

Peygamberin ümmetinden bir kısmının Kur'an'ı kabul etmemesi, onun, Allah, peygamber ve mü'minler nezdindeki itibar ve şerefini düşürmez. Bilakis itibar ve şerefleri yok olanlar, Kur'an'ı kabul etmeyenlerdir. Kur'an, insanlık için bir rahmet kaynağı olduğu için, geçmiş ümmetlerin olaylarından ibrete vesile olacak kıssa ve haberleri, dinde ihtiyaç duyulan şeyleri, sayısız ibret tabloları şeklinde gözlerimizin önüne sererek ibret almamızı ister. Bu anlamda Peygamberimizden de bir hadis rivayet edilmiştir: *"Kur'an zikirdir. Binaenaleyh onu tezekkür ediniz."*[154]

Rabbimiz Kur'an'ın şeref ve övünç kaynağı olduğunu bildirdiği gibi, onun tebliğiyle görevli olan ve kendisine "zikrin" vahyedildiği Hz. Peygamber (s.a.v) i de "zikri yüceltilmiş" olarak belirtmektedir.[155] Hz. Muhammed'e, Kur'an ve peygamberlik makamının verilmesi, bir çok ayette Allah'a itaatle birlikte zikredilmesi, kelime-i şehadette yer alması, alemlere rahmet olarak gönderilmesi,[156] son peygamber olması, geçmiş kitaplarda adının yer alması, onun, dünya ve ahirette adı, şanı, itibarı ve şerefinin yüceltilmiş olması demektir.[157] "Geçmişte ve günümüzde, onu yakından tanıyan nice insan, onun insanlık alemine en hayırlı insan olduğu ve en büyük hizmeti sunduğu kanaatiyle ve büyük bir samimiyetle kendisine saygı duymakta ve ona karşı şükran borcu olduğunu itiraf etmektedir."[158]

Çağdaş müelliflerden Muhammed el-Behiy de, zikir kavramının, yüce kitabımızda öncelikli ve ağırlıklı olarak Kur'an anlamında kullanıldığını belirtir.[159] Allah'ı zikretmek; O'nun yüceliği ve azameti karşısında mü'mini şuurlandıran bilinçli bir eylemdir. Bu davranışın insan hayatındaki eseri; doğruluk, Allah yoluna uyma, kendisine ve başkasına kötülük veren şeyden kaçınma, hayatının her anında Allah'la olma şeklinde belirir. Mü'min, bir insan olarak yanılabilir, hata edebilir ve unutabilir. Bu durumda o kişi, Allah yoluna uymasına engel olan hatalı durumları görebilecek bir kabiliyete de sahip olmalıdır. Yanılır, unutur veya hata ederse; tekrar Allah'ın istediği kul olma yolunda bir çaba içine girmelidir. Çünkü Allah'ı zikir, olumlu davranışa iten

---

153 el-Kurtubî, 9/93

154 İbn Ebi Şeybe, Muhammed, *el-Musannef fi'l- Ehadisi ve'l-Asar*, tah. Kemal Yusuf el-Hut; Mektebetü'r-Rüşd, 1.baskı, 1409, 6/152, Hadis no: 30275; İbn Manzur, 4/308

155 İnşirah, 94/4

156 Enbiya, 21/107

157 İbn Manzur, 4/308; Ebu's-Suud, 9/173; Elmalılı, 8/5922; Karaman ve arkadaşları, 5/584; Duman, 1/99. Peygamberimizin şeref ve itibarının yüceliği hakkında bkz. Âl-i İmran, 3/31, 132; Nisa, 4/80; Nur, 24/62-63; Ahzab, 33/4, 56; Hucurat, 49/2

158 Duman, 1/99

159 el-Behiy, Muhammed, *İnanç ve Amelde Kur'anî Kavramlar*, çev., Ali Turgut, Yöneliş Yayınları, İstanbul, 2003, s. 30, 189

aklî ve ruhî bir faaliyettir.[160] Kur'an, bu konuda mü'minlere şöyle sesleniyor: *"O takvâ sahipleri, bir kötülük yaptıklarında, ya da kendilerine zulmettiklerinde Allah'ı zikrederler. O'nu hatırlayıp günahlarından dolayı hemen tevbe istiğfâr ederler..."*[161]

Allah'ın "zikir" olarak nitelediği kitabını dünya hayatında rehber edinmeyenler, onun uygulanmasını istediği gerçekleri hayata taşımayan yani kitabından uzaklaşmış olanlar, Kıyâmet günü feryad edecek ve yaptıklarının pişmanlığını hem sözlü olarak ve hem de beden diliyle göstereceklerdir. Kur'an bu sahneyi şu ifadelerle tasvir etmektedir: *"O gün zalim, parmaklarını ısırır: "Eyvah! der, keşke o Peygamberle birlikte bir yol tutaydım. Eyvah! keşke falancayı dost edinmeyeydim! Vallahi bana gelen Zikirden beni o uzaklaştırdı. Zaten Şeytan, insanı işte böyle uçuruma sürükleyip sonra da yüzüstü, yalnız bırakır. O gün Peygamber: "Ya Rabbi, halkım bu Kur'an'ı terkedip ondan uzaklaştılar!" der.*[162] Ayette, Peygamberimiz kendisine Allah tarafından indirilmiş olan vahyi, kitabı zikir olarak nitelendirmekte[163] ve ümmetinin o zikri mehcur ettiklerini yani onu terkedip uzak durduklarını, onunla amel etmediklerini, onu hayatlarına sokmadıklarını Rabb'ine şikayet etmektedir. Kitabın, "Zikr"in terk edilmesi iki anlama gelmektedir: Bunlardan birisi, onunla amel etmemek; diğeri de onun hakkında saçma sapan konuşup, "evvelkilerin uydurma masalları"dır kabilinden sözler söylemektir.[164] İnkarcılar, Allah'ın "ez-Zikr" olarak isimlendirdiği yüce kitabını dikkate değer görmediler. Kabul etmedikleri gibi, ardından da gitmediler. Onu anlamsız ve deli saçması bir şey yerine koydular. Onu eğlenme ve alay konusu haline getirip O'na ilgisiz kaldılar.[165] Bunun nedeni, dünyevî istek ve tutkularına aykırı buldukları için ya da zamanın değişen şartları karşısında "geçerliğini yitirmiş" bir öğreti olarak gördükleri içindir. Halbuki Kur'an mesajını benimseyen toplumların çoğu, onu ilahî bir mesaj (vahiy) olarak görmekte ve kelimenin en geniş anlamıyla, her bakımdan "tutarlı ve her çağda geçerli" olduğuna inanmaktadırlar.[166]

"O âlemler için bir zikirdir"[167] ayetinde yer alan "O" zamiri, Kur'ân[168] veya Hz. Peygamber manasına da gelmektedir. Ayetteki zikir kavramını, Hz. Peygamber

---

160 el-Behiy, s. 30, 189
161 Âl-i İmrân, 3/135
162 Furkan, 25/27-30
163 et-Taberî, 9/385; İbnu'l-Cevzî, 6/87; ez-Zemahşerî, 3/277; İbn Aşur, 9/16
164 Elmalılı, 5/3582-3583
165 Mevdudi, 3/585; Karaman ve arkadaşları, 4/138.
166 Esed, 2/732, dipnot: 24
167 Sâd, 38/87

olarak anlayanlara göre, onun şahsiyeti baştanbaşa zikir, nasihattir.[169] Zikir kavramının, "ilmi akılda tutmak" anlamını ele aldığımızda ayetin manası şu şekilde de düşünülebilir: *"O (Kur'ân), âlemler için (akılda tutulması, hatırlanması gereken) bir "ilim"dir ancak."*[170] Kur'an, kalplerde olan küfür, şirk, nifak, fısk, isyan, inkâr, şüphe ve her türlü yanlış inanç, hakikati kabul etmeme ve bilmeme (cehalet) anlamındaki manevi hastalıklar için şifadır. O'nda hikmet, korkutma, teşvik ve kalbin iyi olmasını sağlayacak ve ibret almayı gerektirecek güzel öğütler vardır.

"İman edenlerin Allah'ın zikri ve Hak'tan inen ayetlerle kalplerinin yumuşayıp tamamen boyun eğme zamanı hâlâ gelmedi mi? Sakın onlar da kendilerinden önce kitap verilenler gibi olmasınlar! ..."[171] Bu ayette konu edilen Allah'ın zikrinden maksat, Allah'ın adının anılması, yahut Kur'ân'dır. İnen hak da, Kur'ân ile Allah tarafından indirilen hükümlerdir. İmân, önce bilgi ve sevgi gibi iki ruh hâlini ihtivâ etmektedir. Sonra da Hak Teâlâ tarafından gelen emir ve nehiylere göre hayırlı işlere teşebbüs etme ve güzel ahlâk ile ahlâklanmayı gerektirir... İşte bu âyet, Allah'ı zikir ve Hakk'ın hükümlerine tam bir saygı ve teslimiyet melekesi kazanarak faaliyet çağına geçmeleri zamanının geldiğini hatırlatmaktadır. Çünkü *"Asıl müminler o kimselerdir ki, Allah Teâlâ'nın ism-i celili zikredildiği zaman kalpleri çarpar ve âyetleri okundukça imanları artar."*[172] Şu halde iman edenler, işte böyle olsunlar. Önceden kendilerine kitap yani Tevrat ve İncil verilip de sonra ölümü unutarak, ardı arkası kesilmeyen arzular peşine düşen ve kalpleri katılaşan, Allah adını duyduklarında zikr ve nasihat tesir etmeyen, hakka boyun eğmeyen ve hak neşesi duymayanlar gibi olmasınlar. *"İşte onlar, şimdi katılıkta taş gibi, yahut daha da ileri "*[173] bir duruma geldiler. Onların çoğu, dinlerinin sınırlarını aşmış, kitaplarındakini terk etmişlerdir. Yani onlar kendilerine bildirilen kitaptan pay almayı unuttular...[174] Onun için siz onlar gibi katı kalpli ve fâsık olmayın da, Allah Teâlâ'nın zikrine, Kur'ân'da ki vaaz ve uyarısına, indirdiği gerçek hükümlere itaat ve teslimiyeti alışkanlık edinecek şekilde yumuşak ve ince kalpli olun. Bu âyette asıl kastedilen konulardan biri de huşû yani Allah'a karşı saygılı davranmadır.[175]

---

168 el-İsfehanî, s. 328; ez-Zemahşerî, 4/109; en-Nesefî, 4/48; Ebu's-Suud, 7/178; eş-Şevkanî, 4/635; el-Alusî, 23/232; İbn Aşur, 11/309

169 Mevdudî, 6/384

170 Turhan, Kasım, "Kur'ân'da Felsefî Antropoloji", *Bu Meydan Dergisi*, Sayı:1, İst., 1989, s. 89.

171 Hadid, 57/16

172 Enfâl, 8/2

173 Bakara, 2/74

174 Mâide, 5/14

175 Elmalılı, 7/4745-4746

Sonuç

Kur'an ayetlerine baktığımızda zikr kavramının oldukça geniş bir anlam sahası mevcuttur. Bu çalışmada gördüğümüz gibi "zikir" kavramı ile "zikrullah" terimi, sadece dil veya kalple Allah'ı hatırlamak veya bazı zikir ifadelerini belirli sayılarda söylemek değildir. Zikretme ibadetini bu şekilde anlamak, Kur'an'ın "zikir" ve "zikrullah" terimlerinin anlamını oldukça daraltmak olur. Biz bu çalışmamızla bu tür zikrin olmadığını veya olmaması gerektiğini savunuyor değiliz. Gayemiz, ilmi ve dini bir hakikatin ortaya çıkmasıdır. Hakikate ulaşmak ise, cüz'î veya kısmî bakış açısıyla değil, ancak bütüncül bakmakla mümkündür. Bu nedenle dil ve kalp ile yapılan zikir de zikirdir ama bu, Kur'an'ın zikir olarak nitelendirdiği davranışların hepsi değil, bir kısmıdır.

Kur'an, her halimizde Allah'ı hatırlama ve hatırlatmaya yönelik olarak gerçekleştirdiğimiz bütün davranışları, zikir olarak belirtir. Zikir, her halükârda Allah'a kulluk şuuru içerisinde bulunmak ve tam bir teslimiyet göstermek, her hal ve şartta O'nun sürekli bizi gözetlediğini zihnimize yerleştirmektir. İnsanın gizli-aşikâr bütün muamelelerinde ilahi kontrol ve müşahede altında olduğunu bilerek şuurlu bir şekilde yaşama gayreti içinde olması, zikrin en önemli hedefidir. Bu şekildeki bir inanç ve davranış tarzı, dinin ve ibadetin de özü niteliğindedir. Zikir, kulun Allah'a olan bağlılığıdır. Kul, bu bağlılığı zedeleyen ve yok eden unutma, inanmama, şükretmeme, değerini idrak etmeme, davranışlarını Allah'ın emir ve yasaklarına göre düzenlememe gibi engellerden uzaklaştıkça zikrullah'a tutunmuş ve zikir ehli olmuş olur. Yani zikir, kulun zihnî, fikrî, şuurî ve amelî dağınıklıktan kurtulup, Allah'a kavuşmak için harcadığı çabalar ve gerçekleştirdiği ibadetlerdir.

Rabbimiz, peygamberlere gönderilen ilâhî mesaj ve kitapları, zikir olarak nitelendirmektedir. Genel olarak Allah'ın tüm mesajlarına, özelde de Kur'an'a "ez-Zikr" denilmesi, vahyin/ilahi mesajların, insanlara sürekli Allah'ı hatırlatıcı hususları ihtiva etmelerindedir.

Zikrin sözlük anlamı ile Kur'an'daki anlamları arasında genelde bir uyum söz konusudur. Ancak Kur'an, bu kavramın anlam alanını daha da genişleterek özel anlamlar kazandırmıştır. Zikir, unutmamak, unutmamak üzere hatırında tutmak gibi sözlük anlamlarını ifade ederken, Kur'an, zikrin bu sözlük anlamları yanında özellikle

Allah'ı, O'nun emirlerini, yasaklarını, mesaj ve uyarılarını unutmamayı ve onlarla bütünleşerek yaşamayı ifade etmektedir.

Kur'an'daki "zikir ehli" ifadesi, ayetlerin kendi bütünlüğü içerisinde yani bağlamında düşünüldüğünde, Ehli Kitap manasına gelmektedir. Ancak Allah, gönderdiği kitapların tümünü "ez-Zikr" olarak nitelendirildiğine göre, "zikir ehli" ifadesi, hem önceki ilahi kitapları benimseyenleri ve hem de Kur'an'a gönül verenleri kapsamaktadır. Buna göre Kur'an, bir konunun gerçek manada uzmanı olan, insaf ve vicdan sahibi kişilere müracaat etmeyi emretmektedir.

Kur'an'da zikrin en çok kullanılan şekillerinden biri de tezekkürdür. Tezekkür, salt bir düşünce değil, özellikle ilahi emir ve yasakları dikkate alarak zihnimizi, kalbimizi ve eylemlerimizi o iradenin isteği doğrultusunda yönlendirme, öğüt ve ibret alma gayreti içinde olmaktır. Kur'an, baştan başa hak ile batılın, doğru ile yanlışın, iyi ile kötünün ikaz, öğüt ve bilgi kaynağıdır. Bu anlamda Kur'an, kendisine tezkire demektedir.

Kur'an, mü'minler için zikrâ yani unutulmaması, hafızada tutulması gereken çok zikir, yoğun zikir, derinliğine zikir, öğüt, ibret, ikaz, tezkire, tefekkür, tezekkür ve evrensel rahmettir. Bu yüzden mü'minler, Kur'an'ın rehberliğinde hareket eder, hiçbir hal ve şartta Allah'tan ve Kur'an'dan gafil olmazlar. Mü'minler, Allah'ı görüyormuşçasına ve Allah tarafından görülüyor oldukları inanç ve duyarlılığıyla davranırlar. Bu duygularla yaptıkları bütün iş ve amelleri de zikirdir. Kur'an, her hal ve şartta Allah'a itaat eden, O'nu hakkıyla zikreden erkekler için zakir, kadınlar için de zakirat kelimesini kullanır.

Kur'an, zikrin gönlü titretecek derecede bir şuur ve uyanıklılık içinde yapılması gerektiğine dikkat çeker. Buna göre mü'minler de, insanlarla olan muamelelerini en güzel şekilde yapar, Allah ve Resulüne de mutlak anlamda itaat ederler.

Kur'an, insan dışındaki canlı ve cansız varlıkların tümünün de Allah'ı zikrettiklerini, O'nu hamd ile tesbih ve O'na kayıtsız şartsız itaat ettiklerini bildirir. İnsan dışındaki canlı ve cansız varlıklar, hem dilleriyle ve hem de halleriyle Allah'a itaat etmektedirler.

Kur'an'ın, hem isim olarak ve hem de ihtiva ettiği gerçekler bakımından zikirdir. O, Allah'ın tekliğini, eşsizliğini, varlık ve yüceliğini bildirmekle kalmayıp, O'na karşı nasıl davranmamız gerektiğini de belirleyen bir hidayet rehberi ve sebebidir. Zikirde en kestirme ve en erdirici yol, Kur'an'dır. O'nu okuyup üzerinde tefekküre dalmak, en mükemmel zikirdir.

Allah'ın "zikir" olarak nitelediği kitabını dünya hayatında rehber edinmeyenler, Kıyâmet günü büyük bir kayıp ve pişmanlık yaşayacaklardır. Kur'an, kendisini benimseyen toplumların, onu ilahî bir mesaj (vahiy) olarak gördüklerini ve her bakımdan "tutarlı ve her çağda geçerli" olduğuna inandıklarını bildirir.